

HEMONY ensemble

Esther Kronenburg, Maria Goetze (sopranen), Harm Huson (altus),
Niek van den Dool (tenor), Wouter Verhage (bas)
Constance Allanic (gamba) en Tineke Steenbrink (klavecimbel)
o.l.v. Simon Groot

m.m.v. Max van Egmond

Kerstmotetten voor “*Ons’ Lieve Heer op Solder*”

Met werken van Jan Pzn. Sweelinck,
Cornelis Verdonck, Andréas Pévernage.

Kerstmotetten voor “*Ons’ Lieve Heer op Solder*”

Het *Hemony Ensemble* presenteert een programma met Nederlandse kerstmuziek van rond 1620 in reactie op het kerstverhaal uit het Evangelie van Lucas. Als uitgangspunt voor dit programma is gekozen voor de hoofdstukken 1 en 2 van het Lucas-evangelie in de zestiende-eeuwse vertaling van Jan Moerentorf, zoals die in de bibliotheek van *Ons’ Lieve Heer op Solder* aanwezig is. De lezing zal geschieden door Max van Egmond (oud-zanger en bekend oude-muziek-specialist). De bijbeltekst wordt afgewisseld met negen motetten uit Sweelinck’s bundel ‘*Cantiones sacrae*’ en met een drietal beeldmotetten.

Cantiones sacrae

Sweelinck kwam toen hij ongeveer twee jaar oud was met zijn ouders uit Deventer naar Amsterdam. Zijn vader had de functie van organist gekregen aan de Amsterdamse Nicolaaskerk, de kerk die wij nu kennen als de Oude Kerk. In die dagen was dit nog een katholieke kerk, maar toen Sweelinck later zelf organist aan deze kerk werd, was men intussen overgegaan tot het protestantisme.

Sweelincks vocale oeuvre bestaat uit wereldlijke en uit religieuze werken. Zijn religieuze werken omvatten zowel protestantse psalmen als katholieke motetten. Men heeft zich daarom wel afgevraagd welk geloof Sweelinck in zijn hart heeft beleden. Hoewel een definitief antwoord op deze vraag niet meer te achterhalen is, kunnen we uit een nadere bestudering van dit religieuze oeuvre wel iets leren.

De protestantse kerkmuziek uit Sweelincks oeuvre bestaat uit de meerstemmige zetting van het volledige ‘Geneefs psalter’: alle 150 psalmen en de cantica die voor de Calvinisten de kerkliederen vormden. Sweelinck deed dat echter op een manier die niet voor kerkelijk gebruik geschikt was. In de Calvinistische kerk mocht – zeker in de begindagen – namelijk uitsluitend éénstemmig en ongeleid gezongen worden. De bewerkingen waren bedoeld voor gebruik in de huiskamer, en wel door de welgestelde burgers van die dagen, die zich de aanschaf van gedrukte muziek konden veroorloven en die over voldoende vrije tijd beschikten om zich in het meerstemmig musiceren te bekwamen. De bewerking van de psalmen is uitgegeven in vier aparte bundels, verspreid over de jaren 1604, 1613, 1614 en 1621 (deze laatste bundel kwam enkele dagen na Sweelincks dood van de persen). Of de zetting van de melodieën uit het Geneefs psalter voor Sweelinck een religieuze daad is geweest, of dat hij vooral muzikaal geïnspireerd werd om deze melodieën in een polyfoon weefsel onder te brengen, we weten het niet en zullen er ook niet achter komen.

De bundel met katholieke motetten, de ‘*Cantiones sacrae*’, verscheen in 1619 bij de Antwerpse muziekdrukker Pierre Phalèse. De teksten zijn weliswaar in het Latijn, maar driekwart is gebaseerd op bijbelteksten. Voor de Calvinisten was de bijbel de enige bron en deze keuze kon Sweelinck dan ook nauwelijks in de problemen brengen. Ook de overige stukken in deze bundel kunnen door de ‘protestantse beugel’, met uitzondering van één werk: het *Regina coeli*. Deze aanbidding van Maria was in Calvinistische kringen ongebruikelijk. Hoe de keuze van de teksten tot stand is gekomen, of Sweelinck daar veel of weinig in te zeggen heeft gehad, weten we niet. Dat de teksten voor protestanten nauwelijks aanstootgevend waren kan een vrome overweging zijn geweest, maar kan ook uit praktische overwegingen zijn ontstaan: Sweelinck werd namelijk als organist wel door de protestantse overheid betaald en kon zich een conflict met zijn werkgever waarschijnlijk niet veroorloven. Overigens zijn deze motetten gedrukt in stemboeken die, net als de psalmbewerkingen, in de eerste plaats bestemd waren voor gebruik in de huiskamers van de welgestelde burgers.

Beeldmotetten

Aan het eind van de zestiende eeuw verschenen er in de Zuidelijke Nederlanden een aantal gravures met muzieknotatie. Deze ‘beeldmotetten’ waren het resultaat van een uniek samenwerkingsverband tussen een inventor (de ontwerper van de afbeelding), een musicus en een graveur. Initiatiefnemer was de Antwerpse graveur en uitgever Johannes Sadeler. In de jaren tussen 1584 en ongeveer 1594 verscheen vrijwel jaarlijks een beeldmotet waaraan hij als graveur had meegewerkt. Maar ook in de Noordelijke Nederlanden kreeg dit fenomeen navolging. Niet alleen leverde de Leidse componist Cornelis Schuyt een bijdrage aan een nieuw beeldmotet dat in zijn woonplaats werd vervaardigd, de Antwerpse voorbeelden werden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ook in Amsterdam nagemaakt. Opvallend daarbij is dat de beeldmotetten afkomstig waren uit de kringen van de katholieken in Antwerpen, terwijl de nadrukken door

Amsterdamse protestanten als Claes Jansz Visscher en Jan Philip Schabalie werden gerealiseerd. In veel gevallen zijn de afbeeldingen op de Amsterdamse reproducties veel minder fraai dan de Antwerpse originelen, maar duidelijk is dat er dus ook in het Amsterdam van de vroege zeventiende eeuw een markt was voor deze muzikale gravures.

Drie van de beeldmotetten hebben een tekst die afkomstig is uit het kerstverhaal van Lucas, namelijk 'Ave gratia plena' en 'Magnificat', beide met muziek van Cornelis Verdonck (1563-1625) en 'Gloria in excelsis Deo' met muziek van Andreas Pêvernage (1543-1591). Saillant detail is het feit dat Sweelincks eerste bundel, de 'Chansons a cinq parties' werd uitgegeven met aan het slot een viertal werken van deze Cornelis Verdonck. Op ons programma worden de twee tijdgenoten dus weer herenigd. De prachtige afbeeldingen van de beeldmotetten gebruiken wij voor onze publicitaire activiteiten (zie de drie bijgaande afbeeldingen).

Bijbelvertalingen

In de zestiende en vroege zeventiende eeuw zagen diverse bijbelvertalingen het licht. Het meest opvallend zijn de activiteiten van de protestanten op dit gebied, die voor hun vertalingen probeerden terug te keren tot de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse bronnen. Dit leidde uiteindelijk in 1637 tot de Statenvertaling. In katholieke kringen was men zeer verdeeld over het nut en de noodzaak van bijbelvertalingen. Uitgangspunt voor de katholieken was niet de grondtekst, maar de 'Vulgata', de bijbel zoals die al sinds de middeleeuwen in het Latijn werd gebruikt. Een deel van de katholieken zag de bijbelvertalingen als de bron van alle ketterij, maar een ander deel meende dat ze de protestanten de wind uit de zeilen konden nemen door zelf een goede bijbelvertaling te laten verzorgen. Deze moest dan natuurlijk gebaseerd zijn op de Vulgaat. In 1548 verscheen in de Zuid-Nederlandse universiteitsstad Leuven een vertaling die de goedkeuring van de katholieken kon wegdragen. In 1599 verscheen een herziene versie van deze vertaling bij Jan Moerentorf (ook bekend als Jan Moretus, schoonzoon en opvolger van de beroemde Antwerpse drukker Christoffel Plantijn). Deze bijbelvertaling bleef met een lange reeks van herdrukken tot in de negentiende eeuw de standaardtekst voor Nederlandse katholieken en zal zeker ook gebruikt zijn onder de Amsterdamse katholieken van rond 1620.

Reformatie en contrareformatie

Daar waar het niet altijd duidelijk is vanuit welke geloofsovertuiging mensen gewerkt hebben, bevindt de muziek van dit programma zich op het snijvlak tussen protestantisme en catholicisme. Het is duidelijk dat de scheidslijn vaak veel minder strak getrokken was dan men misschien zou verwachten. De katholieken mochten in het protestantse Nederland hun geloof weldegelijk blijven belijden, maar niet in godshuizen die als zodanig herkenbaar waren. Zo ontstonden de schuilkerken, maar het was doorgaans geen geheim waar deze kerken zich bevonden. Evenzeer was het niet ongebruikelijk dat protestanten en katholieken hartelijk met elkaar omgingen (afgezien uiteraard van enkele scherpslijpers in beide kampen). De 'Cantiones sacrae' zijn opgedragen aan (en vermoedelijk gefinancierd door) Sweelincks katholieke vriend Cornelis Plemp. Hij zal ook wel de opdrachtgever geweest zijn. Wellicht vonden de stemboeken van deze uitgave ook aftrek bij muziekliefhebbers onder de protestanten, maar zeker kon deze uitgave op de sympathie rekenen van de katholieke Amsterdammers. In de katholieke kerken werd de meerstemmige muziek doorgaans uitgevoerd door een koor van professionele zangers. Zij zongen in de regel niet uit gedrukte muziek, maar uit handgeschreven koorboeken. Veel van deze koorboeken moesten het tijdens de Beeldenstorm ontgelden. Of er na de reformatie in de Amsterdamse schuilkerken nog professionele koren actief waren moet worden betwijfeld. Mogelijk werd de muziek uit de bundel 'Cantiones Sacrae' van Sweelinck door een kleine groep amateurs ook tijdens deze kerkdiensten gezongen.

Oratorium

Naast de officiële bijeenkomsten, de missen, was het in de zeventiende eeuw in de katholieke kerk ook gebruikelijk dat lekenorden op gezette tijden bijeenkomsten organiseerden om preken te horen, bijbelteksten te lezen en godsdienstige liederen te zingen. In grote kerken was daar zelfs een aparte ruimte voor: het oratorium. In de loop van de zeventiende eeuw ontwikkelde zich uit deze bijeenkomsten de muziekvorm die naar deze ruimte werd genoemd. Het oratorium is dan ook vaak gebaseerd op een bijbelverhaal, afgewisseld met beschouwende teksten (de religieuze liederen). In de Amsterdamse schuilkerken was geen zelfstandige ruimte voor deze bijeenkomsten, ze zullen vooral in de schuilkerken of in andere huiskamers van welgestelde burgers hebben plaatsgevonden.

Het Hemony Ensemble wil zijn publiek meenemen naar een (fictieve) bijeenkomst van katholieke Amsterdammers op de vooravond van de vierde adventszondag 1619. Tijdens deze bijeenkomst wordt het bekende kerstverhaal van Lucas gelezen in afwisseling met de uitvoering van

kerstmotetten. De teksten van deze composities zijn bijna allemaal afkomstig uit het Evangelie van Lucas, waardoor onmiddellijk nadat de betreffende tekst uit de bijbel is voorgelezen gereageerd kan worden met een compositie op dezelfde tekst. Zo ontstaat een organisch geheel van tekst en muziek. In deze zetting worden de motetten van Sweelinck weer teruggeplaatst in hun oorspronkelijke context en zo is dit programma in zekere zin een voorloper van het oratorium.

Visuele realisatie

Om voor ons publiek de suggestie te wekken van een bijeenkomst in de vroege zeventiende eeuw, wordt ook het visuele element van de concerten onder de loep genomen. Zonder in poppenkast en verkleedpartijen te vervallen, wil het Hemony Ensemble op een subtiele wijze proberen de sfeer van zo'n bijeenkomst op te roepen. Samen met regisseur Imre Besanger worden de mogelijkheden van opstelling, aankleding en misschien ook een enkele beweging uitgewerkt. De beeldmotetten worden door de leden van het ensemble in de vorm van een tableau vivant weergegeven. Dit was in de zeventiende eeuw een zeer populaire manier om dingen uit te beelden.

Het beeldmotet 'Magnificat'

Ons' Lieve Heer op Solder

Er zijn nog diverse schuilkerken uit het zeventiende-eeuwse Amsterdam bewaard gebleven, maar *Ons' Lieve Heer op Solder* is wel de bekendste. Zij is bovendien als enige nog in de oorspronkelijke staat gebleven. Wij hebben daarom met plezier ons programma naar deze schuilkerk genoemd.

Het ensemble

Bij het Hemony Ensemble staat een artistiek hoogwaardig product voorop. Alles wordt ingezet om op artistiek gebied het beste naar boven te halen. Voor de uitvoering van dit specifieke repertoire in zijn vroeg 17de-eeuwse uitvoeringspraktijk werkt het Hemony Ensemble met gespecialiseerde musici, die zich toelagen op de oude muziek. De naam van het ensemble is ontleend aan de twee klokkengieters die in de zeventiende eeuw Nederland van een reeks beiaards hebben voorzien, die tot op de dag van vandaag gelden als de beste ter wereld. De broers François en Pieter Hemony slaagden erin de klokken zuiver te stemmen en over de gehele beiaard, van hoog naar laag, een homogene klankkleur te realiseren. Wij streven ernaar eenzelfde kwaliteit in ons ensemble te bewerkstelligen.

Wetenschappelijke achtergrond

Ter ondersteuning van de artistieke uitgangspunten zoekt het Hemony Ensemble naar een sterke wetenschappelijke basis. De functie van de artistiek leider als conservator van de muziekhistorische collecties van de Universiteit van Amsterdam maakt dat de muzikale bronnen vrijwel direct onder handbereik zijn. Als ze al niet tot de collectie van de UvA behoren, is een collega van een ander instituut waar ook ter wereld doorgaans eenvoudig bereikbaar. Alle muziek die het Hemony Ensemble uitvoert wordt dan ook aan de hand van de oorspronkelijke bronnen in studie genomen. Bovendien werkt de artistiek leider binnen de afdeling Bijzondere Collecties van de UvA samen met deskundigen op tal van andere wetenschappelijke terreinen en zo is deskundige steun ook voor andere disciplines voortdurend onder handbereik. Deze collega's kennen ook de wetenschappers die op dit moment met de betreffende materie bezig zijn. Zo heeft het Hemony Ensemble voor dit project de steun gevonden bij een keur van wetenschappers die ons kan voorzien van de meest actuele inzichten.

Een belangrijke rol in dit project is weggelegd voor een Nederlandse vertaling van het Kerstverhaal van Lucas (hoofdstuk 1 en 2). In overleg met prof. dr August den Hollander (hoogleraar voor de geschiedenis van het religieuze boek aan de VU) en drs Adriaan Plak (conservator van de kerkelijke collecties van de UvA) is er voor een vertaling gekozen die het beste bij dit programma past: de Moerentorf-vertaling van 1599.

Uitspraak

Een belangrijke invalshoek in dit project is de uitspraak in de vroege zeventiende eeuw, zowel van het Nederlands in het kerstverhaal als van het Latijn in de motetten. Deze is op grond van wetenschappelijk onderzoek met de grootst mogelijke zorg gekozen. Voor de uitspraak van het Nederlands worden wij geadviseerd door prof. dr Marijke van der Wal (hoogleraar historical linguistics and historiography aan de Universiteit Leiden) en dr Fons van Buuren (oud universitair hoofddocent Middelnederlands aan de Universiteit Utrecht).

Voor de uitspraak van het Latijn is de verhandeling daarover door Erasmus in zijn boek 'Dialogus de recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione' als uitgangspunt gekozen. Ook hierin werken we met enkele wetenschappers samen, namelijk prof. dr Arpad Orban (expert op het gebied van volkstaalinvloeden in het zestiende-eeuwse Latijn, emeritus hoogleraar aan de UU) en prof. dr Jan Bloemendal (neo-latinist en Erasmusspecialist, hoogleraar aan de UvA en het Huygens Instituut). Deze opzet maakt dat het product niet alleen een artistieke kwaliteit vertegenwoordigt, maar dat het gegrondvest is op de meest actuele wetenschappelijke inzichten. Uiteindelijk leidt dit project tot een wetenschappelijk verantwoorde weergave van een religieuze bijeenkomst van Amsterdamse katholieken rond het kerstfeest van circa 1619. Hierdoor wordt de muziek van Sweelinck en zijn tijdgenoten weer teruggeplaatst in zijn oorspronkelijke context.

Couleur locale

Met hulp van prof. dr Henk van Nierop (hoogleraar Moderne Geschiedenis aan de UvA en editor van de serie 'Amsterdam Studies of the Dutch Golden Age') wordt het leven van de katholieken in Amsterdam in de eerste decennia van de Gouden Eeuw in kaart gebracht. Hoe veranderde Amsterdam onder invloed van de toestroom van Hugenoten en Vlamingen rond de eeuwwisseling? Welke invloed heeft deze verandering gehad op het dagelijks leven van de inwoners van deze snel groeiende stad? Hoe verhielden de verschillende bevolkingsgroepen zich ten opzichte van elkaar? Hoe kon je als katholiek inwoner van de stad het hoofd boven water houden? Wie was Cornelis Plemp (aan wie de 'Cantiones sacrae' zijn opgedragen) en wat was zijn rol in de relatie tussen katholieken en overige inwoners van Amsterdam?

Lezingen

Voorafgaand aan het eerste optreden in Amsterdam – op zaterdagmiddag 27 november 2010 – organiseert het Hemony Ensemble samen met het Amsterdams Centrum voor de studie van de Gouden Eeuw een reeks lezingen, waarin de wetenschappers die ons gesteund hebben bij het onderzoek naar de achtergronden van dit project, hun visie op deze materie presenteren. De lezingen vinden plaats in en rond het pand van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam en zullen gepaard gaan met een kleine tentoonstelling van de documenten waarop het wetenschappelijk onderzoek is gebaseerd. In het programmaboekje dat bij dit project wordt uitgegeven wordt een samenvatting van deze lezingen en beeldmateriaal uit de tentoonstelling opgenomen, waardoor het een document van blijvende waarde zal vertegenwoordigen.

PROGRAMMA

Jan Pzn. Sweelinck:

- Hodie Christus natus est
lezing Lc 1 : 1 - 4
- Ecce virgo concipiet
lezing Lc 1 : 5 - 25
- Gaudete omnes
lezing Lc 1 : 26 - 37

Cornelis Verdonck:

- Ave gratia plena (beeldmotet)
lezing Lc 1 : 38 - 55
- Magnificat (beeldmotet)
lezing Lc 1 : 56 - 80

Jan Pzn. Sweelinck:

- Magnificat

PAUZE

Jan Pzn. Sweelinck:

- Gaude et laetare
lezing Lc 2 : 1 - 11
- Angelus ad pastores ait
lezing Lc 2 : 12 - 14

Andreas Pévernage:

- Gloria in excelsis Deo (beeldmotet)
lezing Lc 2: 15 - 21

Jan Pzn. Sweelinck:

- In illo tempore
lezing Lc 2 : 22 - 35
- Hodie beata virgo Maria
lezing Lc 2 : 36 - 40
- Ab oriente venerunt Magi

Het beeldmotet 'Ave gratia plena'